

חומות ירושלים בימי נחמיה

יורם צפריר

א

בניין החומות של ירושלים הוא אולי גולת-הכותרת של מפעלי נחמיה, מנהיגה וגואלה של העיר הדלה, העוזבה בחלקה. ספר נחמיה מספר, תוך שימוש בפרקים מיומנו של נחמיה עצמו, גם על יתר פעליו: כיצד גונן על העיר והביא אוכלוסין אל תוכה, תיקן את מצבה החברתי ואף לקח חלק מרכזי בעיצוב דמותה כעיר יהודית וכבירה לאומית.

נחלקו השקפות החוקרים בהערכתם את יומנו של נחמיה: יש המעלים על נס את לשון הכתוב המצמצמת ומצטנעת בניסוחים נמרצים לפי שהיה נחמיה 'אחד המדינאים המעטים בתולדות ישראל שהירבה עשות והמעט דבר'.¹ לעומת זאת, יש המדגישים שלא לשבח את העמדת עצמו במרכז והדגשת פעלו כיחיד, תוך האפלת חלקם של אחרים. לצד אלה בולטת במיוחד דעתו של מ' סמית, אשר מצא דמיון טיפולוגי בין מעשיו של נחמיה בירושלים ובין מעשיהם ותיאוריהם של מושלי הערים היווניות—הטיראנים—במאה החמישית לפני הספירה, הן בתחומי האימפריה הפרסית, הן מחוץ לה.²

אך אין ספק שמעבר לכל ויכוח בדבר יצירת דימויו ההיסטורי היה אמנם נחמיה איש נחוש החלטה ואדיר מעשים. הפרטים הענייניים המופיעים הרבה בספר, הדמויות הנזכרות בשם, התעודות המשולבות בטקסט, המושגים הגיאוגרפיים ומעל לכול הרקע המדיני והחברתי ההולם מעין כמוהו את מצב הדברים בירושלים באמצע המאה החמישית לפני הספירה—כל אלה מעניקים תחושה של ריאליה ותוקף של אוטנטיות לספר כולו.

בבניית החומה סביב העיר ניתן לירושלים לא רק בטחון פיסי ויכולת עמידה נגד צריה, אלא גם אמצעי לשמירת אופיה כעיר יהודית—סגורה מפני נכרים ומקפידה על מצוות הדת ועל קיום השבתות והחגים. אגרות-השטנה של צרי יהודה אל מלך פרס בימי עזרא (עזרא ד ד ואילך) מעידות כאילו ניסו בני ירושלים להקים את חומות העיר ההרוסות כבר לפני בואו של נחמיה, אך לא עלו הדברים בידם.³ אין תימה שראשית מעשיו של נחמיה היתה לקבל רשיון מידי המלך לבנות מחדש את החומות והוא המפעל בו החל ימים ספורים לאחר בואו אל העיר.

1 מ' אבייונה, 'ירושלים בימי הבית השני', קדמוניות, א (תשכ"ח), עמ' 19.

2 M. Smith, *Palestinian Parties and Politics that Shaped the Old Testament*, New York 1971, pp. 126-147

3 אין המחבר נכנס לשאלה הכרונולוגית הסבוכה באשר ליחסי מוקדם ומאוחר בין עזרא ונחמיה ומקובל עליו הכתוב בפשוטו שאמנם קדמה עליית עזרא שנים אחדות לעליית נחמיה. וראה, למשל: מ"צ סגל, 'ספרי עזרא ונחמיה', חרביץ, יד (תש"ג); הנ"ל, אנציקלופדיה מקראית, ג, ירושלים 1971, עמ' 141-142; י' ליוור, 'לבעית סדר מלכי פרס בספרי עזרא ונחמיה', ספר סגל, ירושלים תשכ"ה, עמ' 127-138; סמית, שם, עמ' 119-122.

עניין מיוחד לנו בחקירת הקטעים המספרים על בניין החומה, שכן ניתן ללמוד מהם גם על היקפה של העיר ועל מצבה הטופוגרפית והארכיטקטונית. מן הטקסט עולה בבירור שמפעלו של נחמיה היה מפעל של בנייה מחדש ושיקום של חומת העיר ההרוסה בידי נבוכדנאצר. מכאן נטלו לעצמם חוקרים רבים זכות ללמוד מתוך תיאור חומות נחמיה לא רק על הטופוגרפיה של ירושלים בימי נחמיה לבדם, אלא על הטופוגרפיה של ירושלים שלפני החורבן, בתקופת המלוכה.⁴ שתי מגמות מנוגדות זו לזו שררו במהלך המחקר. האחת, הנודעת בשם ה'אסכולה המרחיבה', מפרשת את תיאורי נחמיה כאילו הם משקפים עיר רחבת-ידיים המשתרעת על-פני הגבעה הדרומית-מזרחית— עיר דוד—גבעת העופל והר הבית (ה'עיר התחתונה' של ימי בית שני), הגבעה הדרומית מערבית ('העיר העליונה' של ימי בית שני, כיום הרובע היהודי, הרובע הארמני והר ציון). הגיא שביניהן היורד לשילוח ('ה'טירופואון' של ימי בית שני) ואף חלקים מן הגבעות הצפוניות בהן שוכנים היום הרובע המוסלמי והרובע הנוצרי.⁵ בין ראשי דבריה המאוחרים של אסכולה זו בולטים חוקרים כסימונס⁶ וונסאן.⁷

כנגד דעה זו עומדת ה'אסכולה המצמצמת', הטוענת שתומת נחמיה— כמו חומת ירושלים בימי בית ראשון בכלל—מצמצמת היתה בהיקפה וכללה למעשה רק את שטח הגבעה הדרומית-מזרחית, היינו עיר-דוד והר הבית. את הטיעון המקיף והמשכנע ביותר לזכות דעה זו הביא מ' אבי-יונה במאמר שכינהו 'חומות נחמיה—דעתו של מינימאליסט'.⁸

באשר למהלך החומות בתקופת נחמיה נראה שעומד תוקפה של הדעה המצמצמת, והיא אף יוצאת מחוקת מביקורת החפירות האחרונות בירושלים. גם מאמר זה הוא למעשה חיזוק—ואף המשך ופיתוח—למאמרו הנזכר של אבי-יונה.

בכל השטחים שנחפרו בתחומי הגבעה הדרומית-מערבית, ברובע היהודי,⁹ ברובע הארמני¹⁰ ובהר ציון,¹¹ לא נמצאו קמציים מימי שיבת-ציון אלא באופן פרגמנטארי. לפי שמספר השטחים שנבדקו הוא רב למדי ופיזורם ניפר, ניתן לקבוע היום כמעט בוודאות שלא היה יישוב עירוני בתקופה זו מחוץ לגבעה הדרומית-מזרחית.

4 ראה, למשל, בסיכומו של מ' אבי-יונה, 'ירושלים מראשית עד חורבן בית ראשון', ספר ירושלים, ירושלים תשט"ו, עמ' 160: 'מן המוסכמות הוא, שקו החומות בימי נחמיה מזדהה עם קו החומות בסוף ימי המלוכה' (זאת בטרם נערכו החפירות האחרונות בירושלים).

5 ראה סיכום הצעות אצל: מ' אבי-יונה, שם, עמ' 157–160.

6 J. Simons, *Jerusalem and the Old Testament*, Leiden 1952, pp. 437–458

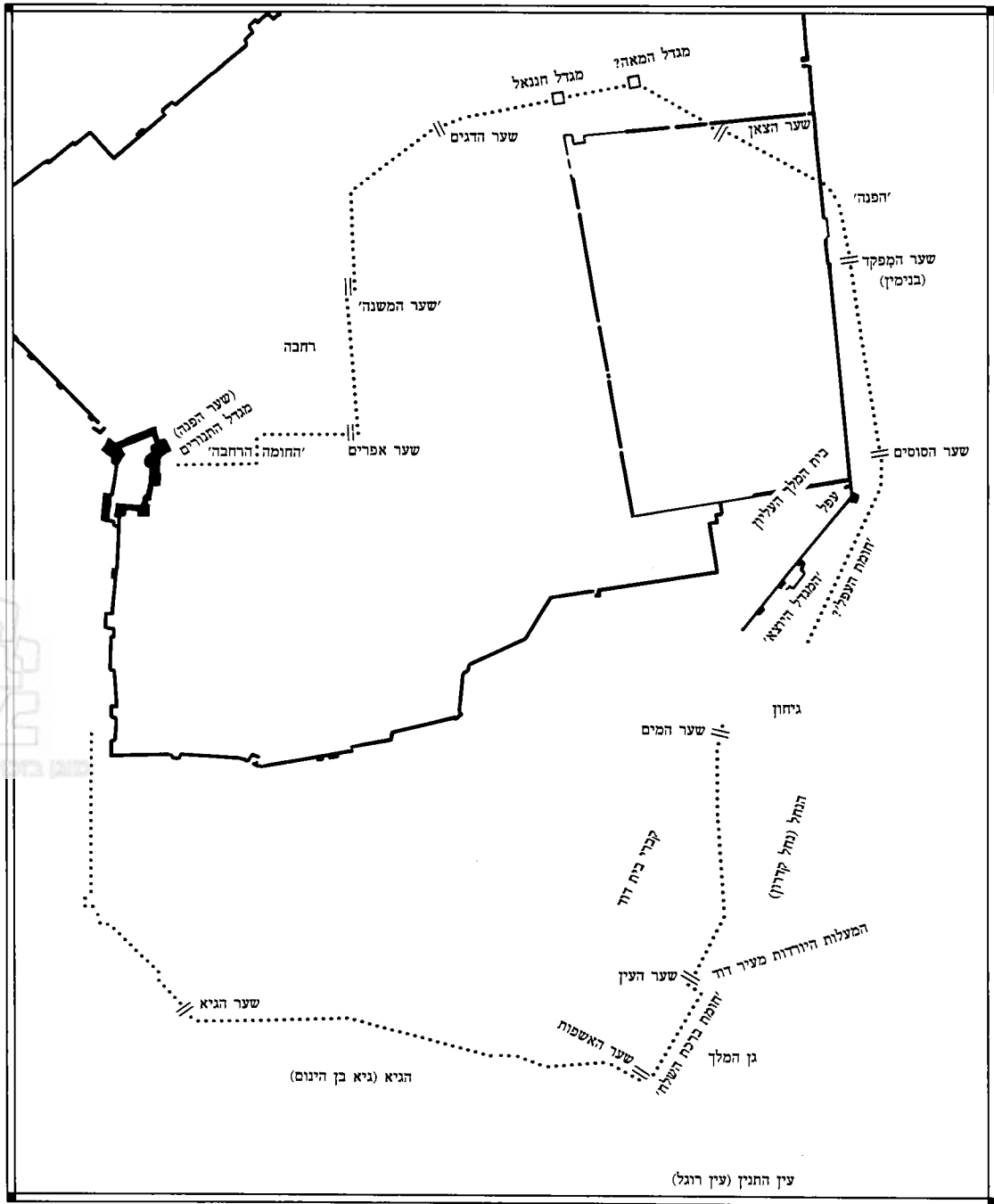
7 Vincent-Steve, 'Jérusalem de l'ancien Testament', *Recherches d'archéologie et d'histoire*, Paris 1954, pp. 237–259, ובמיוחד לוח 61.

8 M. Avi-Yonah, 'The Walls of Nehemiah — A Minimalist View', *IEJ*, IV (1954), pp. 239–248. בנוסח מקוצר מובא הדיון גם במאמרו העברי של אבי-יונה (לעיל, הערה 4) ושם גם סיכום טענות המצמצמים בכלל.

9 ראה, למשל, סיכומו של נ' אביגד, 'החפירות ברובע היהודי של העיר העתיקה בירושלים חשכ"ט–תשל"א/1969–1971', קדמוניות, ה (תשל"ג), עמ' 95.

10 על העדרם של שרידים מעין אלה אפשר ללמוד, דרך משל, מחסרונה של שכבה פרסית בין שכבה VII, מסוף תקופת הברזל, ושכבה VI, מן התקופה החשמונאית, בחפירות עמירן-איתן במצודת ירושלים: עמירן ואיתן, 'החפירות במצודה בירושלים בשנים 1968–1969', ארץ-ישראל, יא (תשל"ג), עמ' 213. קמציים מתקופה זו אף אינם נזכרים בחפירות האחרות בשטח זה שנערכו על-ידי ג'והנס (במצודה) טאשינגהם ובה'ברושי (בגן הארמני).

11 M. Broshi, 'Excavation on Mount Zion—Preliminary Report', *IEJ*, XXVI (1976), pp. 82–83

ציור א: ירושלים בימי נחמיה, על-פי סימונס (J. Simons, *Jerusalem in the Old Testament*, Leiden 1952, fig. 56, p. 443)

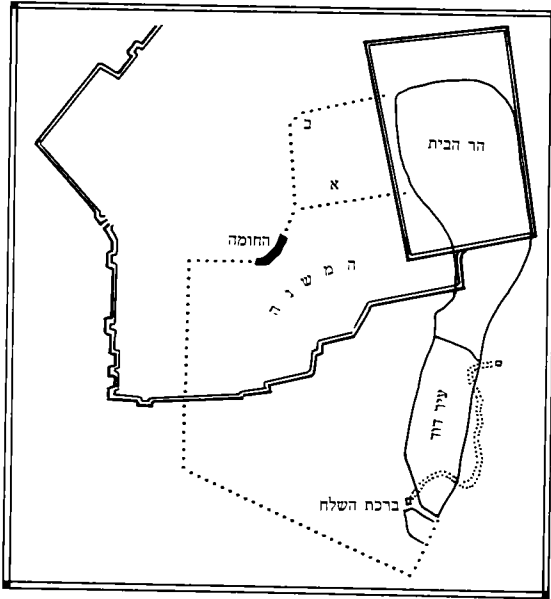
אך בעוד שיצאה ה'אסכולה המצמצמת' מחוזקת במה שקשור לתקופת נחמיה וימי שיבת-ציון בכלל, ערערו החפירות באופן מוחלט כמה הנחות אחרות, אשר היו בבחינת אבני-יסוד של המחקר. התברר, בראש וראשונה, שאין אפשרות ללמד מן התיאורים של ספר נחמיה על היקפה של ירושלים בסוף תקופת המלוכה. בראשית תקופת המלוכה נתייסדה אמנם ירושלים, כמו העיר היבוסית הקודמת לה, על הגבעה הדרומית-מזרחית ומורדותיה.¹² אך עיר זו התרחבה מאוד וזינקה זינוק גדול כלפי מערב, כפי הנראה בסוף המאה השמינית לפני הספירה, בימי חזקיהו. הקמצא המכריע הוא גילוייה של חומת ירושלים המערבית בשטח הרובע היהודי.¹³ חומה זו מופרת לפי שעה רק בקטעים בודדים שנחשפו ברובע היהודי, ועל-כן לא ידוע עד היכן השתרעה בפאת מערב ובפאת דרום. מכל מקום, דאי הוא שחלקים נכבדים, אם לא מרבית שטחה של הגבעה הדרומית-מערבית, כלולים היו בתוך תחום העיר המוקפת חומה. חומה זו היא החומה אשר הובקעה ונוחצה בידי הבבלים בשנת 586 לפני הספירה (מלכים-ב כה י; ירמיה נב יד). צמצום שטח העיר במערב היה כה מכריע עד כי נאמד שטחה הכללי של העיר בימי נחמיה בכדי רבע או פחות משטח העיר בסוף ימי המלוכה.¹⁴

חפירות ק' קניון במורד המזרחי של הגבעה הדרומית-מזרחית הראו שגם בעבר הזה התמונה סבוכה יותר ממה ששיערו החוקרים הראשונים. מלכתחילה נבנתה חומת ירושלים בעבר זה בתחתייתו של המדרון המזרחי, לא רחוק ממעיין הגיחון. בתים רבים של העיר היבוסית ושל העיר הישראלית, עד כיבוש נבוכדנאצר, בנויים היו זה מעל זה על גבי המדרון המזרחי התלול. בשנת 586 לפני הספירה נהרס רובע זה ולא נושב יותר. כה כבדות היו ההריסות עד שנחמיה העדיף להציב את החומה במרומי הגבעה, מעל למדרון ולא בתחתייתו.¹⁵ קניון אף הסבירה באופן זה את המסופר בנחמיה ב יד על המסע הלילי של נחמיה: 'ואעבור אל שער העין ואל ברכת המלך ואין מקום לבהמה לעבור תחתי', כאילו ההריסות הכבדות, שנחשפו בחפירות, הן שמנעו מנחמיה להמשיך מסעו בעבר המזרחי של העיר ואלצוהו לשוב על עקבותיו. מכאן ואילך הוצבה חומת ירושלים בדרום-מזרח, בקו שבמרומי הגבעה: הן בימי בית שני, הן בתקופה הביזאנטית ובתקופה הערבית, כפי הנראה עד המאה העשירית לספירה. ה'חומה היבוסית' ו'מגדל דוד', שנחשפו על-ידי מקאליסטר ודנקן בשנות העשרים, ונדעו כדוגמת מופת של ביצורים כנעניים וישראלים, נתגלו על-ידי קניון כביצורים חשמונאיים. קטע חומה סמוך תוארך לתקופה הפרסית והביא בכך אישור ארכיאולוגי להנחה שלראשונה נוסדה כאן החומה בידי נחמיה.

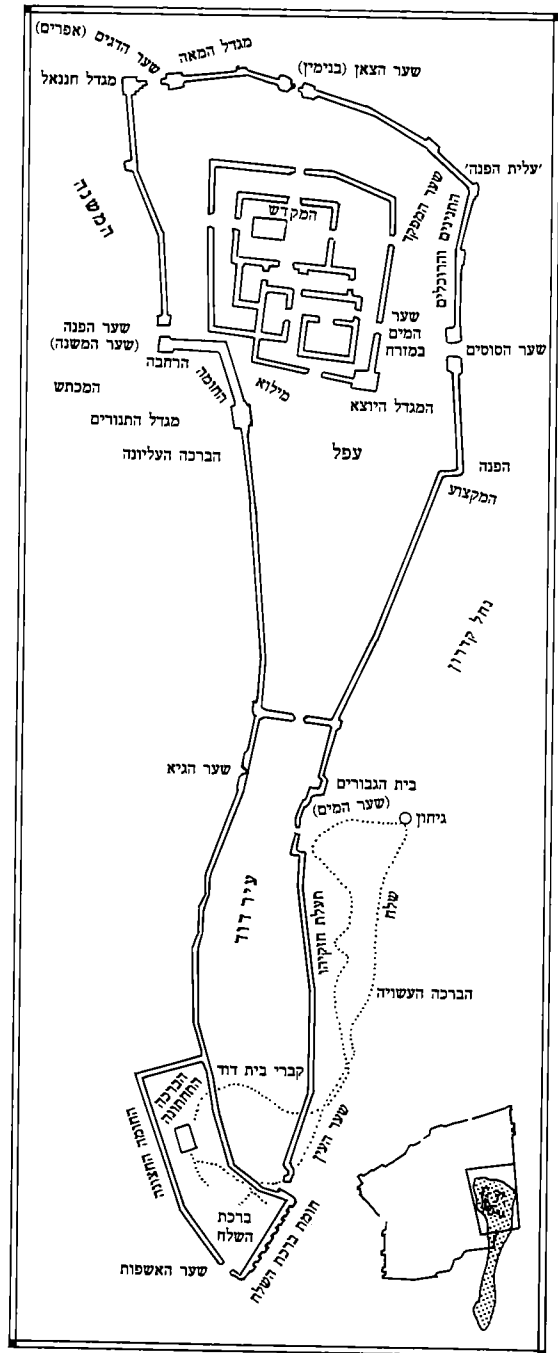
התמונה המתקבלת יוצרת אולי, בראייה ראשונה, אכזבה מסוימת. מתברר שירושלים זו של נחמיה, אשר המשיכה להתקיים באותו ההיקף גם במשך התקופה ההלניסטית הקדומה ועד אחרי מרד

12 סיכום אחרון של המחקר ראה למשל: K.M. Kenyon, *Digging up Jerusalem*, London 1974, pp. 76-128.
 13 N. Avigad, 'Excavation in The Jewish Quarter of the Old City of Jerusalem-1970 (Second Preliminary Report)', *IEJ*, XX (1970), pp. 129-134; M. Broshi, 'The Expansion of Jerusalem in the Reigns of Hezekiah and Manasseh', *IEJ*, XXIV (1974), pp. 21-26

14 מ' ברושי, 'מנין תושביה של ירושלים הקדומה', בין חרמון לסיני—יד לאמנון, ירושלים תשל"ו, עמ' 65-74.
 15 קניון (לעיל, הערה 12), עמ' 181-187.

ציור ג: שחזור חומת ירושלים בסוף ימי הבית הראשון, על-פי
 כ' אביגד, קדמוניות, ה (תשל"ג), עמ' 94.
 א-ב: שחזורים אפשריים.

ציור ב: ירושלים בימי נחמיה, על-פי מ' אבי-יונה
 (IEJ, IV, 1954, p. 240)

החשמונאים,¹⁶ היתה—למרות תיאורי השבח שזכתה להם—הקטנה בערים מאז ימי שלמה. אך כשלעצמו היה מפעל הבניין של החומות בימי נחמיה כבד ורב, שכן היתה העיר מאוכלסת רק במעט והמשימה היתה קשה לעמסה, כי 'כִּשְׁל כח הַסֶּבֶל וְהָעֶפֶר הרבה ואנחנו לא נוכל לבנות בחומה' (נחמיה ד ד). כאשר נשלמה הבנייה, כעבור חמישים ושניים יום, נתברר אמנם כי היתה עיר זו רחבת-ידיים ביחס למספר תושביה (נחמיה ז ד) ועוד מוטל היה על נחמיה לזווג העברת עשירית מתושבי ערי-השדה והכפרים אל ירושלים (נחמיה יא א).

ב

הבירורים הארכיאולוגיים שנערכו בירושלים במרוצת שנות השישים והשבעים, מאפשרים, אף מחייבים, לשקול מחדש את בעיית השחזור של מהלך חומות נחמיה. דומה שיש אמנם בידיעות שהצטברו משום הסבר אפשרי לכמה קשיים וכמה עניינים סתומים שבתיאור המקראי. בשלושה קטעים שונים מתואר תואי החומה. בפרק ב, פסוקים יג-טו מתואר מסעו הלילי של נחמיה לאורך קטע מן החומות ההרוסות:

וְאֶצְאָה בְּשַׁעַר הַגֵּיזָה וְאֶל פְּנֵי עֵין הַתְּנִין וְאֶל שַׁעַר הָאֲשֵׁפֶת וְאֶהֱי שֹׁבֵר בְּחוֹמַת יְרוּשָׁלַם
אֲשֶׁר הֵם פְּרוּצִים (קרי) וְשַׁעֲרֶיהָ אֲכָלוּ בְּאֵשׁ. וְאֶעֱבֹר אֶל שַׁעַר הָעֵין וְאֶל בְּרֶכֶת הַמֶּלֶךְ וְאֵין מְקוֹם
לְבִהְמָה לְעֵבֶר תַּחְתָּי. וְאֶהֱי עֹלָה בַּנְּחַל לִגְלָה שֹׁבֵר בְּחוֹמָה וְאֲשׁוּב וְאֶבּוֹא בְּשַׁעַר הַגֵּיזָה וְאֲשׁוּב.

בפרק ג, פסוקים א-לב, מתואר מהלך הבנייה של החומות לפרטיו על-ידי בני יהודה וירושלים:

וַיָּקָם אֶלְיָשִׁיב הַכֹּהֵן הַגָּדוֹל וְאֶחָיו הַכֹּהֲנִים וַיִּבְנוּ אֶת שַׁעַר הַצֹּאן הַמָּה קִדְשׁוֹהוּ וַיַּעֲמִידוּ דִלְתוֹתָיו
וַעֲד מַגְדֵל הַמֵּאָה קִדְשׁוֹהוּ עַד מַגְדֵל חֲנָנְאֵל. וַעֲלֵ יְדוֹ כְּנוֹ אֲנָשֵׁי יְרֵחוֹ וַעֲלֵ יְדוֹ כְּנוֹ זַפּוֹר בֶּן אֶמְרִי.
וְאֵת שַׁעַר הַדְּגִים בְּנוּ בְנֵי הַסְּנָאָה הַמָּה קְרוּהוּ וַיַּעֲמִידוּ דִלְתוֹתָיו מִנְעוּלָיו וּבְרִיתָיו. וַעֲלֵ גֵדֵם הַחֲזִיק
מְרֻמּוֹת בֶּן אוּרִיָה בֶן הַקּוֹץ וַעֲלֵ גֵדֵם הַחֲזִיק מְשָׁלֵם בֶּן בְּרַכְיָה בֶּן מְשִׁיזְבָּאֵל וַעֲלֵ גֵדֵם הַחֲזִיק צְדוּק
בֶּן בְּעָנָא. וַעֲלֵ גֵדֵם הַחֲזִיקוּ הַמְּקוֹעִים וְאֶדִירִיהֶם לֹא הִבִּיאוּ צָנָרִם בְּעִבְרַת אֲדֻנִיָּהֶם. וְאֵת שַׁעַר
הַיְשָׁנָה הַחֲזִיקוּ יוֹדָע בֶּן פֶּסֶח וּמְשָׁלֵם בֶּן בְּסוֹדֵיָה הַמָּה קְרוּהוּ וַיַּעֲמִידוּ דִלְתוֹתָיו וּמִנְעוּלָיו וּבְרִיתָיו.
וַעֲלֵ גֵדֵם הַחֲזִיק מְלֻטָּה הַגְּבַעֲנִי וַיְדוֹן הַמְּרֻנְתֵי אֲנָשֵׁי גְבַעוֹן וְהַמְּצַפָּה לְכֶסֶף פָּחַת עֶבֶר הַנְּהָר. עַל
יְדוֹ הַחֲזִיק צוּיָאֵל בֶּן חֲרֵהָה צוֹרְפִים וַעֲלֵ יְדוֹ הַחֲזִיק חֲנָנְיָה בֶּן הַרְקָחִים וַיַּעֲזְבוּ יְרוּשָׁלַם עַד

16 גם בנקודה זו יש לדעת המחבר לשנות מדעתו המקורית של מ' אבי-יונה. לדעת אבי-יונה חלה ההתפשטות מערבה כבר בימים שלפני מרד החשמונאים. ראה, למשל: מ' אבי-יונה, 'הארכיאולוגיה והטופוגרפיה של ירושלים בימי הבית השני', ספר ירושלים, ירושלים תשט"ז, עמ' 317-318; הנ"ל (לעיל, הערה 1), עמ' 20. נראה שיש להעדיף על כך תאריך יותר מאוחר בתקופת שלטון החשמונאים, וראה: Y. Tsafir, 'The Location of the Selencid Akra in Jerusalem', *Revue Biblique*, LXXXII (1975), pp. 503-515

החומה הרחבה. ועל גדם החזיק רפניה בן חור שר חצי פלך ירושלם. ועל גדם החזיק זדיה בן חרומף ונגד ביתו ועל גדו החזיק חטוש בן חשבנניה. מדה שנית החזיק מלפניה בן חרם וחשוב בן פחת מואב ואת מגדל התנורים. ועל גדו החזיק שלום בן הלוחש שר חצי פלך ירושלם הוא ובנותיו. את שער הנצי החזיק חנון וישבי זנוח המה בנויהו ויעמידו דלתתיו מנעליו ובקריחיו ואלף אמה בחומה עד שער השפות. ואת שער האשפות החזיק מלפניה בן רכב שר פלך בית הכרם הוא יבננו ויעמיד דלתתיו מנעליו ובקריחיו. ואת שער העיז החזיק שלון בן כל חנה שר פלך המצפה הוא יבננו ויטללנו ויעמיד (קרי) דלתתיו מנעליו ובקריחיו ואת חומת גרבת השלח לגן המלך ועד המעלות היורדות מעיר דויד. אתריו החזיק נחמניה בן עזובק שר חצי פלך בית צור עד נגד קברי דויד ועד הכרחה העשויה ועד בית הגפרים. אתריו החזיקו הלויים רחום בן בני על גדו החזיק חשבניה שר חצי פלך קעילה לפלכו. אתריו החזיקו אחיהם בני בן חננד שר חצי פלך קעילה. ויחזק על גדו עזר בן ישוע שר המצפה מדה שנית מנגד עלת המקצוע. אתריו התרה החזיק ברוך בן זפי (קרי) מדה שנית מן המקצוע עד פתח בית אלשיב הפהן הגדול. אתריו החזיקו מרמות בן אוריה בן הקוץ מדה שנית מפתח בית אלשיב ועד פכלית בית אלשיב. ואתריו החזיקו הפהנים אנשי הכפר. אתריו החזיקו בגזמן וחשוב נגד ביתם אתריו החזיק עזריה בן מעשה בן ענניה אצל ביתו. אתריו החזיקו בניו בן הננד מדה שנית מבית עזריה עד המקצוע ועד הפנה. פלל בן אויז מנגד המקצוע והמגדל היוצא מבית המלך העליון אשר לחצר המטרה אתריו פדיה בן פרעש. והנתינים היו ישבים בעפל עד נגד שער המים למזרח והמגדל היוצא. אתריו החזיקו התלעים מדה שנית מנגד המגדל הגדול היוצא ועד חומת העפל. מעל שער הסוסים החזיקו הפהנים איש לנגד ביתו. אתריו החזיקו צדוק בן אמר נגד ביתו ואתריו החזיקו שמעיה בן שכניה שמר שער המזרח. אתריו (קרי) החזיקו חנוניה בן שלמיה וחנון בן צלף הששי מדה שני אתריו החזיקו משלם בן ברכניה נגד נשפתו. אתריו (קרי) החזיק מלפניה בן הצרפי עד בית הנתינים והרכלים נגד שער המפקד ועד עלית הפנה. ובין עלית הפנה לשער הצאן החזיקו הצרפים והרכלים.

בפרק יב, פסוקים לא-מ, מתוארות שתי תהלוכות התודה לאורך חומות ירושלים:

ואעלה את שרי יהודה מעל לחומה וצעמידה שתי תודת גדולת ותהלכת לימין מעל לחומה לשער האשפת. וילך אתריהם הושעיה וחצי שרי יהודה. ועזריה עזרא ומשלם. יהודה ובגזמן ושמעיה וירמיה. ומבני הפהנים בתוצרות זכריה בן יונתן בן שמעיה בן מסניה בן מיכיה בן זכור בן אסף. ואחיו שמעיה ועזראל מללי גללי מצי נמנאל ויהודה חנני בכלי שיר דויד איש האלהים ועזרא הסופר לפנייהם. ועל שער העיז ונגדם עלו על מעלות עיר דויד במעלה לחומה מעל לבית דויד ועד שער המים מזרח. והתודה השנית ההולכת למואל ואני אתריה וחצי העם מעל לחומה מעל למגדל התנורים ועד החומה הרחבה. ומעל לשער אפרים ועל שער השנה ועל שער הנגים ומגדל חננאל ומגדל המאה ועד שער הצאן ועמדו בשער המטרה. ומעמדתה שתי התודת בבית האלהים ואני וחצי הסגנים עמי.

אבייונה היטיב להראות שיש התאמה כמעט מלאה בין החיבורים, אף-על-פי שאין ביניהם זהות, ונקודות-הציון המקריות מופיעות בכולם בסדר אחיד:

1. המסע הלילי של נחמיה (נחמיה ב יג-טו). כיוון התיאור: משער הגיא במערב, בניגוד לכיוון מחוגי השעון

שער הגיא / מול פני עין התנין / שער האשפות / שער העץ וברכת המלך / (הריסות חומה)

2. בוני החומה (נחמיה ג א-לב). התיאור מצפון, בניגוד לכיוון מחוגי השעון

שער הצאן, מגדל המאה,

מגדל חננאל

— אלישיב ואחיו הכהנים — / אנשי ירחו / זכיר בן אמרי / בני הסנאה / מרמות בן אוריה / שער הרגים / שער הדגים / בן הקוץ

שער הישנה

משלם בן ברכיה / צדוק בן בענא / התקועים / יוירדע בן פסח / מלטיה הגבעני / עזיאל בן חרהיה / בן משיבאל / ומשלם בן בסודיה-וידון המרנתי / אנשי גבעון / צורפים / והמצפה

מוצא(?) החומה

הרחבה

מגדל התנורים / מול בית ידיה / מול בית ירחו / חטוש בן חשבניה / מלכיה בן הרם (מדה שנית) / חנוניה בן הרקחים / רפיה בן חור / וידיה בן חרומף / חטוש בן חשבניה / מלכיה בן הרם (מדה שנית) / וחשוב בן פחת מואב

שער העין, חומת

ברכת השלח לגן

המלך מול המעלות

שער האשפות היורדות מעיר דוד

שער הגיא / חנון ואנשי זנוח אלף אמה — / מלכיה בן רכב / שלון בן כל חזה / שלום בן הלחש / — חנון ואנשי זנוח אלף אמה — / מלכיה בן רכב / שלון בן כל חזה / ובנותיו

מול קברי דוד

והברכה העשויה

ובית הגבורים

נחמיה בן עזובק / הלויים רחום בן בני / חשביה / בוי בן חננד / עזר בן ישוע / ברור בן זכי / נחמיה בן עזובק / הלויים רחום בן בני / חשביה / בוי בן חננד / עזר בן ישוע / ברור בן זכי / (מדה שנית) / (מדה שנית)

מול עלית

הנשק המקצוע

מול בית אלשיב / הכהנים אנשי הככר / בנימין וחשוב / עזריה בן מעשיה / בנוי בן חננד / בן הקוץ

מול בית

בנימין וחשוב

מול בית אלשיב / הכהנים אנשי הככר / בנימין וחשוב / עזריה בן מעשיה / בנוי בן חננד / בן הקוץ

מול מושב

הנתינים בעופל

מול שער

המים למזרח.

מול המגדל

היוצא מבית

המלך אשר

מול המקצוע / המלך אשר / חומת העופל / מול שער הטוסים / מול בתי כהנים / בן אמר / מול בית צדוק / לחצר המטרה / חומת העופל / מול שער הטוסים / מול בתי כהנים / בן אמר / צדוק בן אמר / פלא בן אוזי / פדיה בן פרעש / התקעים / — הכהנים איש לביתו — / צדוק בן אמר / מול בית

בית

הנתינים והרכלים

מול שער

מול שער המזרח(?)

מול לשכת משלם

מול שער המזרח(?) / מול לשכת משלם / המפקד עד עלית הפנה / שמעיה בן שכניה / חנניה בן שלמיה / חנון / משלם בן ברכיה / מלכיה בן הצרפי / — הצרפים והרכלים — / בן צלף (מדה שנית)

3. תהלוכות התודה (נחמיה יב א-מ). כיוון התיאור: א. משער האשפות בדרום, בניגוד לכיוון מחוגי השעון; ב. משער האשפות בכיוון מחוגי השעון

חצר המטרה, בית האלהים (בתחום המקדש) / שער הצאן / מגדל המאה / מגדל חננאל / שער הרגים / שער הישנה / שער אפרים / החומה הרחבה / מגדל התנורים / שער האשפות / שער העין / מעלות עיר דוד / שער המים, חצר המטרה, בית האלהים (בתחום המקדש)

כמה מנקודות-הציון בתיאורים הללו ניתנות לזיהוי, לפחות באופן מקורב.¹⁷ אין ספק כי שער הצאן מצוי היה בצפונה של הר הבית. מגדל המאה ומגדל חננאל מצויים היו בפניה הצפונית-מערבית של הר הבית, הם שמרו על האוכף המחבר את הר הבית עם הרמה הגבוהה שמצפון לו. זו היתה נקודת-התורפה המסורתית ששבו לבצרה גם בתקופות מאוחרות יותר (הבירה-באריס החשמונאית ומבצר אנטוניה ההורדוסי). ברכת השילוח מצויה היתה בדרום, במקום מוצא נקבת השילוח וסמוך לכאן גם שער האשפות ושער העין. על שער המים נאמר במפורש שהיה במזרח. ייתכן שירדו ממנו אל הגיחון, מעין שעיקר מימיו כבר נבע ממוצא נקבת השילוח, אך ייתכן שגם מוצאו הטבעי היה ידוע ושימש את תושבי העיר. בין אלה אין אף נקודה אחת שאפשר לזהותה מבחינה ארכיאולוגית ולהצביע על מקומה בדיוקנות. יוצא מכלל זה הוא אולי שער הגיא, זאת אם נכון הזיהוי שהציע אלט ב-1928,¹⁸ והוא נתקבל על דעת רוב החוקרים, עם השער שחשפו קרופוט ופיציג'ראלד במורד המערבי של העופל.¹⁹ שער זה, אשר שימש בתקופה החשמונאית, נבנה עוד בתקופה קודמת, לדעת החופרים מן התקופה היבוסית, אך לפחות מימי המלוכה.

לפי שלא נודע היקפה של העיר בדיוקנות, אין לקבוע את אורכן הכולל של החומות שבנה נחמיה. במדידה מקורבת, המבוססת על ההנחה המצמצמת את תחום העיר אל השטח שבראש הגבעה הדרומית-מזרחית ואף מצמצמת את שטחו של הר הבית ביחס לתחום הטמנוס ההורדוסי, אנו מגיעים להיקף מקורב של כ-2,200 מטרים, או במידות הימים ההם—כ-4,400 אמות בקירוב. יש לזכור שמספר זה אינו מדויק, לא רק בגלל אי-הוודאות באשר לאורך החומה אלא גם בשל אי-ידיעת אורכה המדויק של האמה שנהגה באותם הימים. ייתכן שהיתה זו אמה קצרה בת 45 ס"מ בקירוב, ייתכן שהיתה זו האמה המלכותית הארוכה בת 52.5 ס"מ בקירוב.²⁰ לנוחיות החישוב אנו נוקטים את המספר העגול 0.50 מ' לאמה מתוך ידיעה שממילא אין הנתונים המצויים בידינו מאפשרים חישובים מדויקים, ומרווח הטעות בכל נתוני החישוב הוא גדול למדי.

מספר הקטעים הנוכרים בפרשת בניין החומה בפרק ג עולה במעט על ארבעים. חלק מן הקטעים הנוכרים הם שערים או מגדלים, אך רובם הם קטעי החומה שבין המגדלים והשערים. בין חלקי החומה בולטים בייחודם שניים: אחד הוא שער הגיא באמצע החומה המערבית וממנו דרומה קטע של 1,000 אמה, שבנוהו חנון ואנשי זנוח. אין ספק שכאן מדובר בחלק של החומה שהשתמר כמעט בשלמותו ולא נדרשו אלא תיקונים קלי-ערך. בכך הוא נבדל מיתר חלקי החומה שהיה צריך לקוממם מן ההריסות או לבנותם לגמרי מחדש. מיוחד הוא גם ארגון הבנייה בעבר הצפונית-מזרחי והצפונית. כאן נשבר שלוש פעמים הקצב הרצוף של הבנייה—קטע אחר קטע—ואנו מוצאים במקום זאת תיאורים קולקטיביים: 'מעל שער הסוסים החזיקו הכהנים איש לנגד ביתו' (פסוק כח), 'ובין עלית הפנה לשער הצאן החזיקו הצרפים והכלים' (פסוק לב), ואף 'ויקם אלישיב הכהן הגדול

17 ראה דיוניו המפורטים של אבי-יונה (לעיל, הערה 8).

18 A. Alt, 'Das Taltor von Jerusalem', *Palastina Jahrbuch*, XXIV (1928), pp. 74–98

19 Crowfoot-Fitzgerald, 'Excavations in the Tyropoeon Valley, 1927', *Palestine Exploration Fund, Annual*, V (1929), pp. 12–23

20 א' שטרן, אנציקלופדיה מקראית, ד, ירושלים 1962, עמ' 850–851; וכן: D. Ussishkin, 'The Original Length of the Siloan Tunnel', *Levant*, VIII (1976), pp. 93–95

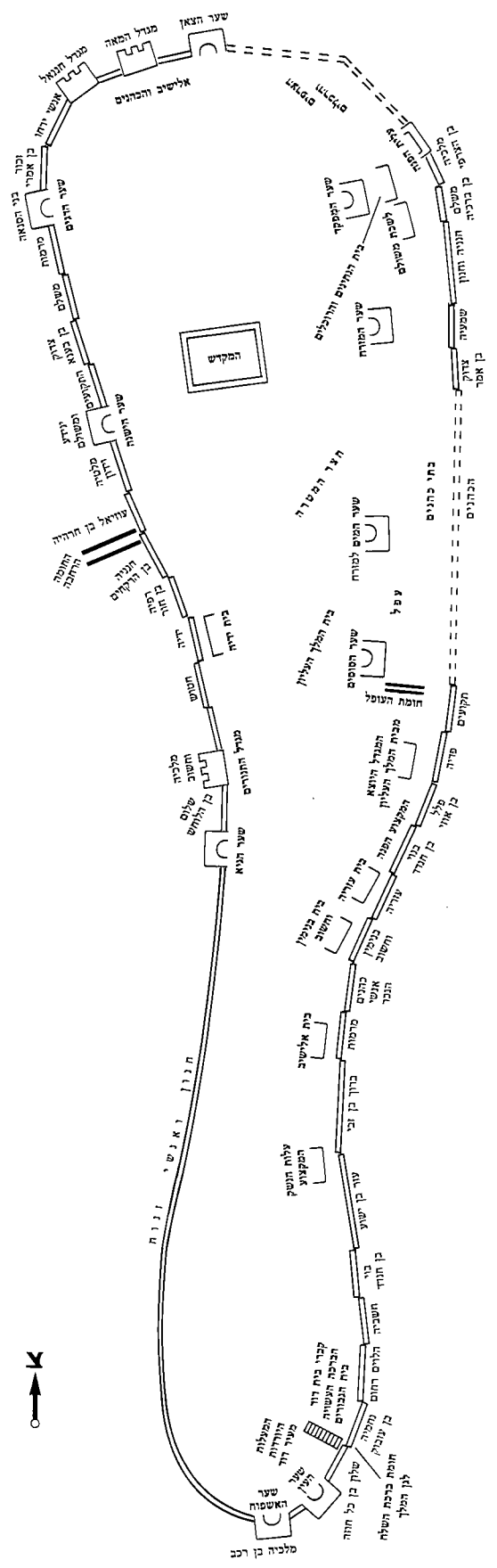
ואָחיו הכהנים ויבנו את שער הצאן המה קדשוהו ויעמידו דלתתיו ועד מגדל המאה קדשוהו עד מגדל חננאל' (פסוק א).

כל יתר הקטעים, המגיעים על-פי ההערכה לכדי מחצית אורכה של החומה, נבנו כאמור בידי יחידים וקבוצות והם מתוארים כסדרם (להוציא אולי השמטות וטעויות העתקה שאפשר להסיק עליהן מן הנוסח: הופעת ו' החיבור מיותרת או תיאור שערים סמוכים זה לזה ללא קטע חומה ביניהם— בפסוקים יד-טו, למשל). דומה כי מותר להניח שקטעים אלה חולקו שווה בשווה בין הקבוצות והמשפחות השונות והמושג 'מידה' המופיע פעמים אחדות מכיון אל מכסת אורך מסוימת ושווה שהוטלה על הבונים. פעמים מזכיר הכתוב 'מידה שנית' שהתנדבו הבונים ליטול על עצמם. לעתים אמנם נמנים אלה שתי פעמים במקומות שונים ברשימה: התקועים, מרמות בן אוריה, בנוי (או בוי) בן חנדד. שלוש או ארבע פעמים נזכר המושג 'מידה שנית', מבלי שתיוכר הקבוצה או הבנאי פעמיים: מלכיה בן חרם, עזר בן ישוע, ברוך בן זכי ואולי אף חנניה בן שלמיה וחנן בן צלף הששי. ייתכן שיש בכך כדי להראות על שגיאת מעתיקים או על השמטות, אך העדפנו את הפירוש האחר, שכאן דובר במכסת אורך כפולה— או שתי 'מידות' סמוכות זו לזו. בסך הכול עולה חשבוננו לכדי שלושים ושבע 'מידות', או אף מעט למעלה מזה. אין ספק ש'מידה' זו היתה מספר שלם ועגול שנחלק בקלות, אלא אם כן דובר במגדל או בשער שאורכם קטן יותר אך בנייתם קשה בגלל הגובה והנפח. דרך השערה (המבוססת על חלוקת אורך החומה במספר הקבוצות) אנו מגיעים להצעה שכל מידה הגיעה לכדי 60 אמות (כ-30 מ' בקירוב). זוהי מכסת בנייה הנראית סבירה שיבנוה נ"ט 52 יום של עבודה מאומצת. השלב הבא בדרך השחזור הוא העברת הרשימה של בוני החומה בפרק ג והצגתה באופן גראפי על-פני התוואי המוצע של חומות ירושלים, על-פי ההנחה המצמצמת. כל קטע או מידה עולים לכדי 30 מ' בקירוב ואת השערים והמגדלים הערכנו, לנוחיות החישוב, באורך של 40 אמות, הם כ-20 מ' בקירוב. פעולה זו, הנראית כשעשוע אריתמטי בלבד, מעלה במפתיע תמונה סבירה ביותר מן הבחינה הטופוגראפית. אף שהיא רחוקה ביותר מוודאות ודיוק—אותם העצמים המוכרים, שערים ומגדלים, שיש להם הצעת מיקום כללית, נופלים אמנם באותו התחום שהוצע להם על-פי המחקר הטופוגראפי.

כאמור, מאפשרת דרך שחזור זו, עד כמה שהיא תובעת ביקורת מחודשת, להעלות פתרונות לכמה שאלות, שהמחקר או הטקסט הותירו עד עתה ללא תשובה מספקת.

א. סידור הקטעים באופן זה דומה שמוכיח גם מצד הטקסט, ולא רק מצד הממצא הארכיאולוגי, את חוסר הסבירות של ההצעות 'המקסימאליסטיות' ואת צדקתה של הגישה ה'מינימאליסטית'. אותו המרחק בקירוב עולה על-פי התיאור בין שער הצאן שבצפון לבין שער האשפות שבדרום. לו היתה דעת המרחיבים מתקבלת, היה עלינו להניח ש'המידות' המנויות בצד מערב היו גדולות באורכן כמעט פי-שלושה מן ה'מידות' שבמזרח. אישור להנחה ששער האשפות מצוי היה אמנם בדרום הגבעה הדרומית-מזרחית יש גם בשתי תהלוכות התודה, שעלו מכאן אל הר הבית מצד מזרח ומצד מערב ונפגשו בבית-האלוהים. שהרי חייבים אנו להניח ששתיהן עברו פחות או יותר דרך באורך דומה.

ב. ממה שהעלתה חפירת קניון, שהחומה בצד מזרח לא נבנתה על תוואי החומה הישראלית הקודמת בתחתית המדרון, אלא גבוה מכאן—במרומי הגבעה—יכולים אנו להבין את השוני בתיאור בין החלק המזרחי והמערבי. בעוד שציוני-הדרך במערב הם מגדלים ושערים, מוצאים אנו

צויר ד: חומות ירושלים ובנייניה
 על-פי נחמיה ג א-לב - הצעת שחזור

במזרח ציוני מרחק על-פי התייחסותם למונומנטים המצויים בתוך העיר ובעיקר לבניינים פרטיים של נכבדי ירושלים וכוהניה.

ג. בחלק הדרומי של החומה במערב, אנו מוצאים את הקטע המפתיע באורכו—שער הגיא ועוד אלף אמות, שבנו חנון ואנשי זנוח. כבר הזכרנו שאין להבין קטע זה, אלא אם נניח שהיה בלתי הרוס ביסודו. אולי גם צפונה ממנו היתה ההשתמרות טובה ביחס, כי כאן יכלו מלכיה בן תרם וחשוב בן פחת מואב להחזיק קטע בעל אורך ניכר; מידה שנית ואת מגדל התנורים (אך כאן ייתכן שיש השמטה של שם או של קטע מן הטקסט). אין היום קושי ליישב תופעה מפתיעה זו. החומה שכבש וניתץ חיל נבוכדנאצר היתה החומה המרחיבה שנתגלתה ברובע היהודי ואשר עקבות המלחמה על מגדליה אף נחגלו באחרונה בחפירתו של נ' אביגד. דומה שמותר לסלק את ההיסוסים שהעלה אביגד בדבר זיהויה של חומה זו העבה במיוחד עם 'החומה הרחבה' הנזכרת פעמיים בספר נחמיה (ג ח; יב לח).²¹ את הפסוק 'ויעזבו ירושלים עד החומה הרחבה' (ג ח) אפשר להבין עתה ללא קושי כפשוטו, כפי שכבר הציע ר' גרפמן.²² בעת שנבנתה 'החומה הרחבה' במערב ירושלים יצא הקטע הדרומי בחומת המערב הקודמת מכלל שימוש כחומת עיר, אך עדיין המשיך להתקיים כקיר פנימי. זהו הטעם לכך שניצל מן ההרס שהרסו הבבלים את חומות ירושלים בשנת 586 לפני הספירה. נחמיה, כשעלה לירושלים ועמד על דלות אוכלוסייה, בחר בדרך מעשית ביותר והחליט לוותר על ההרחבה העצומה במערב ולהתבסס על אותו הקטע הקדום, ששימש את העיר כחומה עד ימי חזקיהו ועמד על תלו, משער הגיא דרומה. כאן לא נצטרכו אלא לשפצו מעט ולבנות את דלתות שער הגיא.

שתי הצעות העלה אביגד (ציור ג) בדבר נקודת-החיבור של חומה זו ה'חדשה' עם החומה הקודמת באיזור הר הבית. נקודה אחת מצויה מדרום ל'גיא הרחוב' (אפשרות א) היורד משער יפו על היום לכיוון הר הבית, ונקודה אחרת מצפון לו (אפשרות ב). על-פי סדר תהלוכת התודה ברור שהחיבור נמצא בין מגדל התנורים בדרום לבין שער אפרים ושער הישנה בצפון. בפרק ג, פסוק ח, נזכרת החומה הרחבה בהקשר לקטע שבנה חנניה בן הרקחים—קטע זה מצוי על-פי שחזורנו (ציור ד) באיזור שמצפון לרחבת הכותל כיום, בראש המתלול הצפוני של הגבעה הדרומית-מערבית ויש בכך תימוכין לאפשרות הראשונה (א) שהעלה אביגד.

קביעת מקומם המקורב של הקטעים השונים בתוך חומת ירושלים מאפשר, כפי שמראה נסיוננו בציור ד, לנסות ולשחזר גם את מקומם המקורב של בתים, רחבות ומבנים שונים בתוך תחומי העיר עצמה, בעיקר בעברה המזרחי. ספק אם יהיה בכוח המחקר הארכיאולוגי להוסיף במידה מרובה על ידיעותינו, כיוון שהשטח, כמו גם החומות עצמן, עברו תהליכים אינטנסיביים של בנייה והרס בתקופות מאוחרות יותר. חייבים אנו להתייחס אל הצעת השחזור המובאת למעלה במלוא הביקורת וההיסוס, כיוון שהיא מבוססת בחלקה על הנחות מרחיקות, בלתי-מוכחות דיין ואולי מעיזה לעבור את גבול המותר, גם כשמדובר בשחזורים. אך דומה שאין אנו פטורים משום נסיון שיש בו כדי לסייע ללימוד מצבה הפיסי של ירושלים בימי נחמיה, העיר שהיתה בסיס ומסגרת למעשים נפלאים של התחדשות רוחנית וקימום לאומי; אך גם—ולא במעט—מטרה נשגבה היא לעצמה.

21 אביגד (לעיל, הערה 13), עמ' 133. זוהי עם החומה הרחבה, כדעתו של ר' גרפמן 'Nehemiah's Broad Wall', *IEJ*, XXIV (1974), pp. 50–52. זאת מבלי לפרש את המושג 'חומה רחבה' כ'חומה מרחיבה' דווקא, כפי שהציע. 22 גרפמן, שם.